

Заблоцька-Сеннікова Н. В. Джерелознавчий огляд проблеми взаємовідносин радянської влади з РПЦ в УРСР у другій половині ХХ ст. / Н. В. Заблоцька-Сеннікова // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2014. – № 83. – С. 175–179.

УДК 94(477):271.222(470+571),,19”

Заблоцька-Сеннікова Неля Володимирівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри державної служби, адміністрування та управління ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», zablotskanelia@gmail.com

Zablotska-Siennikova Nelia, candidate of historical sciences, senior lecturer department in public service, administration and management of the State establishment «Lugansk National Taras Shevchenko University»

Заблоцкая-Сенникова Неля Владимировна, кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры государственной службы, администрирования и управления ГУ «Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко».

Джерелознавчий огляд проблеми взаємовідносин радянської влади з РПЦ в УРСР у другій половині ХХ ст. Досліджено та проаналізовано комплекс матеріалів з проблеми взаємовідносин держави та Церкви у 1960-1980-х рр., серед яких тематично виділено такі групи: документи виконавчих органів влади і КПРС; праці теоретиків марксизму-ленінізму; періодичні видання; статистичні матеріали; методична література.

Источниковедческий обзор проблемы взаимоотношений советской власти с РПЦ в УССР во второй половине ХХ в. Исследован и проанализирован комплекс материалов по проблеме взаимоотношений государства и Церкви в 1960-1980-х гг., среди которых тематически выделены следующие группы: документы исполнительных органов власти и КПСС; труды теоретиков марксизма-ленинизма; периодические издания; статистические материалы; методическая литература.

Overview of sources on the issue of relations between the Soviet regime with the Orthodox Church in the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the second half of the XX century. Explored and analyzed a set of materials on the issue of relations between the state and the church in the 1960-1980's, including thematically selected the following groups: documents of the executive authorities and the Communist Party, labor theorists of Marxism-Leninism, periodicals, statistical data, methodological literature.

Ключові слова: атеїстична політика, Російська православна церква, віруючі, духівництво, антирелігійна пропаганда, історичні джерела.

Ключевые слова: атеистическая политика, Российская православная церковь, верующие, духовенство, антирелигиозная пропаганда, исторические источники.

Keywords: atheist policies, Russian Orthodox church, believers, clergy, anti-religious propaganda, historical sources.

Вагоме місце у загальній системі духовного життя українського народу посідає Церква. За соціологічними опитуваннями, яке проводилось Центром Разумкова у 2013 р. Церкві довіряють 64% опитаних, натомість політичним партіям всього 20%. На питання «Яку роль відіграє церква в сучасному українському суспільстві?» 50,6 % респондентів відповіли, що Церква відіграє позитивну роль. Такі дані свідчать, що Церква є досить могутнім соціальним інститутом, який може впливати на розвиток як внутрішнього так і зовнішнього життя країни. Аби уникнути суперечностей та кризових явищ у суспільстві, важливим є вивчення та узагальнення досвіду побудови державно-церковних відносин. З метою уникнути суб'єктивізму у розгляді проблеми першочерговим завданням є джерелознавчий огляд.

У працях В.Пащенко [1], О. Пенькової [2], О. Форостюка [3], надано аналіз нормативно-правової бази антирелігійної політики, що проводилась в УРСР у досліджуваний період. У роботі В. Ципіна [4] розглянуто основи церковного права та проаналізовано розвиток церковної періодичної літератури. Сучасний

стан законодавства у сфері держано-конфесійних відносин розглянуто у статті Ю. Решетнікова [5].

Мета: проаналізувати джерельну базу дослідження взаємовідносин держави та Православної церкви в УРСР у 60-х – 80-х рр. ХХ ст.

Джерельна база дослідження поділена за джерелознавчим принципом розподілу за походженням. *Першу групу* становлять документи виконавчих органів влади і КПРС та Компартії України, які були надруковані окремими виданнями, у різних збірниках й мали регламентуючий характер. Основним державним документом, у якому закріплювались підвалини державного ладу, визначались права та свободи громадян, була Конституція СРСР (1936 р., 1977р.), а також побудована на її основі та в цілковитій відповідності до неї Конституція УРСР (1937 р., 1978 р.). В Основному Законі містились положення про відокремлення церкви від держави, а також розділення школи та церкви й право всіх громадян на вільне відправлення релігійних культів, антирелігійну та атеїстичну пропаганду. Важливими є документи, уміщені у восьмому – тринадцятому виданні «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [6], у яких викладено офіційну позицію компартійного керівництва щодо напрямів розвитку соціалістичного суспільства, шляхів удосконалення ідеологічної роботи, її форм і методів, визначено основні завдання виконавчих органів влади щодо формування нової радянської свідомості в населення та боротьби з проявами релігії в суспільстві. Збірник документів «КПРС і Радянська держава про релігію і атеїстичну пропаганду» [7] містить документи, що характеризують ставлення комуністичної партії та радянської держави до питань, пов'язаних з релігією та Церквою. У збірнику документів «Законодавство про релігійні культу» [8], який знаходився в закритому доступі, містяться законодавчі акти, постанови, директивні листи та інші документи, які регулювали релігійні відносини в суспільстві. Важливим є аналіз додаткових матеріалів збірника, характер яких відобразив позицію провладних кіл з питань релігійного життя: роз'яснень нормативних актів, приміток, доповнень, інструкцій щодо правильності

трактування основних нормативних положень радянського законодавства. Особливої уваги заслуговує збірник «КПСС о формировании нового человека» [9], у якому містяться матеріали з атеїстичного виховання населення, значна частина яких була спрямована на формування свідомості молодого покоління.

Важливими для дослідження є матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, зокрема фонд Уповноваженого Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР (з 1966 р. – фонд Уповноваженого Ради зі справ релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР, з 1975 р. – фонд Уповноваженого Ради зі справ релігій при Раді Міністрів УРСР) (фонд 4648, описи 1, 5, 7). У справах вказаного фонду містяться циркулярно-інструктивні листи, доповідні записки, довідки, інформація про релігійну ситуацію в УРСР, процеси та явища, що відбувалися в релігійних організаціях, стан контролю за виконанням законодавства про культу. Цікавим є листування Уповноважених з вищим православним духівництвом, інформація щодо діяльності греко-католиків, їх реакції на процес «оправославлення» західноукраїнських земель. У справах фонду знаходяться списки церков по областях УРСР, які були визнані пам'ятками архітектури. Матеріали справ містять донесення Уповноважених Ради про прояви релігійності серед населення та релігійну обрядовість, інформації про впровадження нових радянських обрядів і традицій. У справах фонду представлено звіти представників відділу зовнішніх відносин РПЦ про прийом іноземних делегацій та звіти церковних делегацій про перебування за кордоном. У Центральному архіві громадських об'єднань, зокрема, у фонді центрального комітету комуністичної партії України (фонд 1, описи 31, 24) зібрано листування партійних органів і громадських організацій щодо питань антирелігійної пропаганди. У листах міститься інформація про опозиційні сили в РПЦ, які виступали проти офіційної позиції Московського патріархату. Деякі документи стосуються проблем модернізації церковного життя та еволюції релігійних учень.

Велика кількість матеріалів з проблематики дослідження знаходиться в обласних архівах України. Вони дозволяють дослідити стан і розвиток релігійних відносин у різних регіонах України. Зокрема, документи Державного архіву Донецької області. Це документи фонду відділу зі справ релігій Донецької обласної державної адміністрації (фонд Р-4021, опис 189), у яких міститься звіт про проведення Архієрейського Собору РПЦ у 1961 р., особові справи православних священнослужителів, інформації та довідки Уповноваженого, звернення вищих православних ієрархів щодо внеску РПЦ у справу миру (відрахування коштів православних приходів у Фонд Миру), стан проведення атеїстичної роботи в області. У Луганській області проводилася потужна атеїстична робота та антирелігійна пропаганда, яка була відображена в матеріалах фондів Державного архіву області, а саме фонди: Уповноваженого Ради зі справ релігій по Луганській області (фонд Р-3699, опис 1), Ворошиловградського обласного комітету компартії України (фонд П-311, описи 3 – 6, 8, 14 – 5, 17, 19), відділу пропаганди та агітації (фонд П-179, описи 2, 5, 12, 14). У матеріалах фондів міститься інформація про роботу з віруючими, заходи щодо посилення контролю за виконанням антирелігійного законодавства, листування Уповноваженого області з духівництвом та віруючими, документи Ворошиловградсько-Донецької єпархії.

Важливими є документи Державного архіву Львівської області, а саме фонд Уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Львівській області (ф. Р-1332, оп.1 – 2), де зібрано відомості про чисельність віруючих по населених пунктах області, стан православних приходів, діяльність греко-католицьких священників, статистичні дані щодо введення нових радянських обрядів, традицій і свят. У Державному архіві Харківської області містяться матеріали фонду обласної постійної комісії з упровадження в життя нових громадських свят та обрядів області (фонд Р-3858, опис 13), матеріали перевірок роботи виконкомів районних рад (фонд Р-3857, опис 7), документи стосовно роботи постійної комісії соціалістичної законності, інформації міських і районних виконкомів про організацію масової роботи (фонд Р-3858,

опис 13), дані виконкомів про релігійні організації, про заходи з посилення контролю за діяльністю духівництва, про проведення релігійних свят у церквах, заяви віруючих тощо (фонд Р-3858, опис 17).

Другу групу джерел складають праці теоретиків марксизму-ленінізму, адже саме вони становили базу антирелігійної та атеїстичної політики радянської держави. Роботи В. Леніна антирелігійного характеру опубліковано в «Повному зібранні творів», де зазначено основні принципи та ідеї щодо сутності, місця й значення релігії в суспільних відносинах. Роботи стали основою антирелігійної та атеїстичної пропаганди, їх було також покладено в основу законодавчих актів СРСР і всіх радянських республік. Для зручності користування та поширення видавалися окремі збірники. Так, праці К. Маркса та Ф. Енгельса, у яких висвітлені питання атеїзму, ставлення до релігії, церкви й віруючих, опубліковано в збірнику «Об атеизме, религии и Церкви» [10;11]. У них містилися положення, що стали основою радянської ідеології, у яких релігію розглядали з погляду матеріалізму як складник одного з етапів історичного розвитку людства. Праці В. Леніна, тексти його доповідей щодо релігійних відносин, ставлення партії до церкви та віруючих було викладено в збірниках «О религии и Церкви» [12] та «О религии» [13].

До *третьої групи* джерел належать статистичні матеріали, завдяки яким можна прослідкувати динаміку сприйняття населенням нової радянської обрядовості та поширення закладів з організації дозвілля населення [14]. У фондах архівів зберігаються статистичні дані про чисельність релігійних організацій по кожній області УРСР, кількість культових споруд, чисельність віруючого населення, кількість священнослужителів із зазначенням їхнього віку, освіти та ставлення до радянської влади.

Четверту групу джерел становлять періодичні видання, які виходили в друк у досліджуваний період. На їхніх сторінках знайшли своє відображення основні проблеми суспільного життя країни. Періодичні видання умовно поділено на *дві групи*: радянська офіційна преса та офіційні духовні періодичні видання. До *радянської* періодики належать газети: «Известия», «Правда

Украины», «Радянська Україна», «Комсомольская правда», «Социалистический Донбасс», «Ворошиловградская правда», журнали: «Вопросы атеизма», „Вопросы истории”, „Наука та релігія”. У них порушено питання розвитку суспільно-політичного життя, міжнародних відносин, ролі науки у формуванні матеріалістичної свідомості населення, виховання „нової людини”, надано пояснення релігійного законодавства про культу, прав та обов’язків населення; систематично друкувалися статті, у яких висвітлювалися сутність і значення радянської обрядовості в житті суспільства й кожної людини. Аналізуючи матеріали, можна простежити динаміку розвитку державно-церковних стосунків, зміни становища церкви в радянській державі. До *релігійної* періодичної літератури нами було віднесено «Журнал Московской патриархии» і журнал «Православний вісник», у яких висвітлено основні події та явища духовного життя, надруковано звернення ієрархів Православної церкви до своїх пасомих, порушено питання щодо правильного трактування релігійних учень, норм і принципів існування.

Окрему *п’яту* групу джерел становить література з пропаганди та агітації – методичні посібники й рекомендації. За джерелом походження їх поділено на *радянські* та *церковні*. До радянських належать ті методичні матеріали, які поширювались серед агітаторів, лекторів і викладачів навчальних закладів, та містять матеріал щодо методів пропаганди, за допомогою яких у населення формувалася соціалістична свідомість, висвітлено офіційну позицію партії щодо віруючих, представників духівництва та релігійних організацій, роз’яснювались основні положення радянського законодавства про релігійні культу. До таких робіт належать методичні вказівки для пропагандистів і слухачів шкіл основ марксизму-ленінізму «Атеизм и религия в современной идеологической борьбе» [15], «Методические рекомендации об организации атеистической работы» [16], «Новые советские традиции, праздники и обряды» [17], «Наука и православие о познании мира» [18], «Методические рекомендации Совета по делам религий при Совете Министров УССР по образованию, структуре организаций работы и учебы комиссий по контролю за

соблюдением законодательства о религиозных объединениях» [19] і «Методические рекомендации Уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Донецкой области по борьбе с нарушениями законодательства о религиозных культах» [20], До церковної методичної літератури належать «Рекомендации Московской патриархии по вопросам организации приема иностранных религиозных организаций» [21], а також „Рекомендации Одесско-Херсонской епархии по вопросам приема иностранных религиозных организаций”[22].

Комплексне вивчення груп джерел дає змогу провести конкретно-історичне дослідження та проаналізувати політику радянської влади щодо Православної церкви в УРСР у другій половині ХХ ст.

Література:

1. Пащенко В. Православ'я в новітній час історії України : в 2 ч. / В. Пащенко. – Полтава : [Б. в.], 1997– Ч. 1. – 1997. – 356 с.

2. Пенькова О. Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-і – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Пенькова Оксана Борисівна. – Донецьк, 2006. – 264 с.

3. Форостюк О. Д. Православная Луганщина в годы гонений и испытаний (1917 – 1988 гг.) / О. Д. Форостюк. – Луганск : РИО ЛАВД, 1999. – 120 с.

4. Цыпин В. (протоиерей). История Русской Православной Церкви. Синодальный и новейший периоды (1700 – 2005) / протоиерей Владислав Цыпин ; Учеб. ком. при Священном Синоде Рус. Православ. Церкви, Сретенская духов. семинария. – 3-е изд., испр. – М. : Сретенский монастырь, 2007. – 815 с.

5. Решетников Ю. Аналіз законодавчих ініціатив у сфері свободи совісті та державно-конфесійних відносин Верховної Ради України VI скликання// Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: інформаційні матеріали до Круглого столу на тему «Державно-конфесійні відносини станом на 2013 р.: рух до партнерства держави і церкви чи до кризи взаємин?» (22 квітня 2013 р.). – К.: Центр Разумкова, 2013. – С.16- 22.

6.Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / Ін-т Історії партії при ЦК Компартії України – філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС; пер. з 8-го рос. вид. – К. : Вид-во політ. л-ри, 1978– Т. 8 – Т.13.

7.КПРС і Радянська держава про релігію і атеїстичну пропаганду : зб. док. і матеріалів / упоряд. і приміт. Б. Лобовика та Р. Прихотька. – К. : Вид-во політ. л-ри УРСР, 1962. – 184 с.

8.Законодавство про релігійні культу : зб. док. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1973. – 260 с.

9.КПСС о формировании нового человека : сб. док. и материалов (1965 – 1981). – 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1982. – 687 с.

10.Маркс К. Сочинения : святое семейство, или критика критической критики ; Положение рабочего класса в Англии / Карл Маркс, Энгельс Фридрих ; Ин-т Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина при ЦК КПСС. – Изд. 2-е. – М. : Госполитиздат, 1954– Т. 2. – 1955. – 651 с.

11.Маркс К. Об атеизме, религии и церкви / К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин. – Изд. 2-е, доп. – М. : Мысль, 1986. – 671 с.

12.Ленин В. И. О религии / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1964. – 79 с.

13.Ленин В. И. О религии и церкви : сборник / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1966. – 303 с.

14.Народне господарство Української РСР у 1974 році : стат. щоріч. / Самченко В. В., Пенто Є. О. ; ЦСУ при Раді Міністрів УРСР. – К. : Техніка, 1975. – 599 с.

15.Атеизм и религия в современной идеологической борьбе : (метод. рекомендации в помощь пропагандистам и слушателям шк. основ марксизма-ленинизма) / подгот. Тягнибедина О. С., к. филос. н., доц. ; Дом полит. просвещения Ворошиловгр. обкома Компартии Украины. – Ворошиловград : [Б. и.], 1985. – 30 с.

16.Державний архів Донецької області, ф. – 4021, оп.1, спр. 334, 204 л.

17. Новые советские традиции, праздники и обряды : метод. и библиогр. материалы. – Свердловск : Полиграфист, 1965. – 21 с.

18. Наука и православие о познании мира : метод. разработ. по науч. атеизму для студентов IV курса лечеб. и стоматол. фак. / Моск. мед. стоматол. ин-т им. Н. А. Семашко. – М. : [Б. и.], 1975. – 36 с.

19. Державний архів Донецької області, ф. – 4021, оп.1, спр. 586, 31 л.

20. Державний архів Донецької області, ф. – 4021, оп.1, спр. 521.– 12 л.

21. Державний архів Донецької області, ф. – 4021, оп.1, спр. 523. – 38 л.

22. Державний архів Донецької області, ф. – 4021, оп.1, спр. 522. – 74 л.

1. Pashchenko V. Pravoslav'ia v novitnii chas istorii Ukrainy : v 2 ch. / V. Pashchenko. – Poltava : [B. v.], 1997– Ch. 1. – 1997. – 356 s.

2. Penkova O. B. Tradytsii, sviata ta obriadovist naselennia Skhidnoi Ukrainy v 1960-i – seredyni 1980-kh rr.: derzhavna polityka i povsiakdenne zhyttia : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 / Penkova Oksana Borysivna. – Donetsk, 2006. – 264 s.

3. Forostiuk O. D. Pravoslavnaia Luhanshchyna v hody honenyi u uspytanyi (1917 – 1988 hh.) / O. D. Forostiuk. – Luhansk : RYO LAVD, 1999. – 120 s.

4. Тсырун V. (protoyerei). Ystoryia Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy. Synodalnyi u noveishyi peryody (1700 – 2005) / protoyerei Vladyslav Tsyryun ; Ucheb. kom. pry Sviashchennom Synode Rus. Pravoslav. Tserkvy, Sretenskaia dukhov. semynaryia. – 3-e yzd., uspr. – M. : Sretenskyi monastyr, 2007. – 815 s.

5. Reshetnikov Iu. Analiz zakonodavchykh initsiatyv u sferi svobody sovisti ta derzhavno-konfesiinykh vidnosyn Verkhovnoi Rady Ukrainy VI sklykannia// Relihiia i vlada v Ukraini: problemy vzaiemvidnosyn: informatsiini materialy do Kruhloho stolu na temu «Derzhavno-konfesiini vidnosyny stanom na 2013 r.: rukh do partnerstva derzhavy i tserkvy chy do kryzy vzaiemyn?» (22 kvitnia 2013 r.). – K.: Tsentr Razumkova, 2013. – S.16- 22.

6. Komunistychna partiia Radianskoho Soiuzu v rezoliutsiiakh i rishenniakh z'izdiv, konferentsii i plenumiv TsK / In-t Istorii partii pry TsK Kompartii Ukrainy – filial In-tu marksyzmu-leninizmu pry TsK KPRS; per. z 8-ho ros. vyd. – K. : Vyd-vo polit. l-ry, 1978– T. 8 – T.13.

7.KPRS i Radianska derzhava pro relihiiu i ateistychnu propahandu : zb. dok. i materialiv / uporiad. i prymit. B. Lobovyka ta R. Prykhotka. – K. : Vyd-vo polit. l-ry URSR, 1962. – 184 s.

8.Zakonodavstvo pro relihiini kulty : zb. dok. – K. : Vyd-vo polit. l-ry Ukrainy, 1973. – 260 s.

9.KPSS o formirovanny novoho cheloveka : sb. dok. y materyalov (1965 – 1981). – 2-e yzd., dop. – M. : Polytyzdat, 1982. – 687 s.

10.Marks K. Sochyneniya : sviatoe semeistvo, yly krytyka krytycheskoi krytyky ; Polozhenye rabocheho klassa v Anhlyy / Karl Marks, Ənhels Frydrykh ; Yn-t Marksa-Ənhelsa-Lenyna-Stalyna pry TsK KPSS. – Yzd. 2-e. – M. : Hospolytyzdat, 1954– T. 2. – 1955. – 651 s.

11.Marks K. Ob ateyzme, relyhyy y tserkvy / K. Marks, F. Ənhels, V. Y. Lenyn. – Yzd. 2-e, dop. – M. : MЫsl, 1986. – 671 s.

12.Lenyn V. Y. O relyhyy / V. Y. Lenyn. – M. : Polytyzdat, 1964. – 79 s.

13.Lenyn V. Y. O relyhyy y tserkvy : sbornyk / V. Y. Lenyn. – M. : Polytyzdat, 1966. – 303 s.

14.Narodne gospodarstvo Ukrainskoi RSR u 1974 rotsi : stat. shchorich. / Samchenko V. V., Pento Ie. O. ; TsSU pry Radi Ministriv URSR. – K. : Tekhnika, 1975. – 599 s.

15.Ateyzm y relyhyia v sovremennoi ydeolohycheskoi borbe : (metod. rekomendatsyy v pomoshch propahandystam y slushateliyam shk. osnov marksyzma-lenynyzma) / podhot. Tiahnybedyna O. S., k. fylos. n., dots. ; Dom polyt. prosveshcheniia Voroshylovhr. obkoma Kompartyy Ukrainy. – Voroshylovhrad : [B. y.], 1985. – 30 s.

16.Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti, f. – 4021, op.1, spr. 334, 204 l.

17.Новые sovetskiye tradytsyy, prazdnyky y obriady : metod. y byblyohr. materyaly. – Sverdlovsk : Polyhrafyst, 1965. – 21 s.

18. Nauka y pravoslavnye o poznanny myra : metod. razrab. po nauch. ateyzmu dlia studentov IV kursa leceb. y stomatol. fak. / Mosk. med. stomatol. yn-t ym. N. A. Semashko. – M. : [B. y.], 1975. – 36 s.

19. Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti, f. – 4021, op.1, spr. 586, 31 l.
20. Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti, f. – 4021, op.1, spr. 521.– 12 l.
21. Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti, f. – 4021, op.1, spr. 523. – 38 l.
22. Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti, f. – 4021, op.1, spr. 522. – 74 l.